

Aydın Mədətoğlu

Bizim yazar

Uzaq Şərqdən Avropanın ortalarına qədər 1200 illik İslama qədərki Türk hakimiyyətini əsası X əsrdən başlayıb XX əsrdə sona erən 1000 (min) illik İslami Türk hakimiyyəti davam etdirmişdir. Bu İslami Türk hakimiyyəti İslam dünyasının müqəddəratında mühüm rol oynamaqla yanaşı Asiya qitəsinin, Şərqi Avropanın, Balkanların və Şimali Afrikanın son min illik tarixinə də yön vermişdir. Adı çəkilən bu ərazilərdə Türk hakimiyyəti ilə yanaşı Türk mədəniyyəti, Türk ədəbiyyatı və Türk dili də önəmli rol oynamışdır. Türklər hakim olduqları bu bölgələrdə ictimai-siyasi məsələləri yanaşı mədəni və dini məsələləri də tənzimləməkdə mahir idarəçilər olmuşlar. Bu İslami Türklər hakimiyyətləri dövrələrində Buddizm, İslam və Xristian dinlərinin hakim olduğu ölkələrdə mövcud mədəni dəyərlərə Türk dini və mədəni dəyərlərini ahangli bir şəkildə qaynaşdırmışlar ki, bu işdə Türk övliyə və mütəsəvviflərinin də xüsusi xidmətləri olmuşdur. İslami ərəb və fars övliyə və mütəsəvviflərindən fərqli olaraq Türk övliyələri və mütəsəvvifləri mövcud dünya dinləri arasında bir uyum saxlamış, yeni bir "Təsəvvüf ədəbiyyatı" vücuda gətirmişlər. Türklərə qədərki Şərq təsəvvüf ədəbiyyatının fikir qaynağı və təməl ideologiyası İslam dini və İslam təsəvvüf olmuşdur. Türklər hakim olduqları ərazilərdə mövcud olan bütün dini dünyagörüşləri çulğalaşdırmış, İslam imanı kimi İslam təsəvvüfünü də Türkün inam üslubu ilə birləşdirmişlər. Türk təsəvvüf ədəbiyyatı zəngin Türk xalq ədəbiyyatı ilə klassik divan ədəbiyyatını da bir-birinə yaxınlaşdırmış, hər iki ədəbiyyat arasında bir "ədəbiyyat körpüsü" vəzifəsini də yerinə yetirmişdir.

İslam dinini qəbul edən Türklərin köçəri və oturaq hissələri Təsəvvüfü fərqli şəkildə qəbul etmişlər. Ona görə də Türk Təsəvvüf cərəyanı "Fikri və Zəhdi Təsəvvüf" olmaqla ikiye ayrılmışdır. İlk öncə Xorasan, Herat, Mərv, Nişabur, Buxara, Fərqanə və digər şəhərlərdə yaranan təsəvvüf sonradan Türk mütəsəvvifləri və dərvişləri vasitəsilə köçəri Türklərin yasadığı bölgələrə də ulaşmışdır ki, bu işdə "1166-cı ildə vəfat edən Türküstan Türk ədəbiyyatının və təsəvvüfünün ölümsüz böyük şairi, Türk dərvişliyinin qurucusu Əhməd Yəsəvinin xüsusi xidmətləri olmuşdur" (Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarixdə Türklük, Ankara 1971, səh. 189). Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi: "Türklərin İslamı qəbul etdikləri ilk əsrlərdə zəngin Türk təfəkkürü ilə İslam dünyagörüşünün təmasından yaranan təsəvvüf fəlsəfəsi özünün ilk mükəmməl təzahürünü Türküstan müdrikü Əhməd Yəsəvide tapmışdır. Böyük müfəkkir və ilk böyük müqəddəs Türk müsəlmanı haqqındakı rəvayət – mənbələr (mənbələr A.M.) tezliklə bütün Türk ellərini dolaşaraq ona heç kimin iddia edə bilməyəcəyi qədər geniş şöhrət gətirmişdir. Yüzlərlə mürid-dərvişlər el-el, oba-oba gezib Əhməd Yəsəvi ilahilərini, yaxud hikmətlərini Türklər arasında yaymışdılar. Öz müridlərinin nə qədər böyük fezlət sahibi olduğunu göstərmək üçün onun demədiyi sözləri belə onun adından söyləməkdən çəkinməmişlər. Dərvişlər Göy heqiqətinin Yerdəki carçısı, Yer Mələklə-

ri, haqq-ədələtin, müqəddəsiyin rəmzi olduqlarından xalq onları dinləmiş, söylədikləri hər fikri qəbul etmişlər. Beləliklə, həm mürid Əhməd Yəsəviyə, həm də onun müxtəlif yüzilliklərdə yaşamış müridlərinə-Yəsəvi dərvişlərinə aid sufiyanə şeyirlər sonrakı dövrlərdə tamamilə təbii olaraq "Türküstan müdri-

ve onu xalqa ədəbiyyat yolu ilə çatdırmaqda çox mühüm rol oynamış, əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun yaratdığı təriqət ədəbiyyatı bir məktəb şəklini almış, yarandığı ilk vaxtdan etibarən geniş bir müridlər silsiləsi yaratmışdır. Yəsəvidən sonra 20 il Yəsəvilik təriqətini davam etdirən ən böyük sufi şair Həkim Ata Süleyman olmuşdur. Bakırqan bölgəsindən çıxan bu sufi şair daha çox Xarəzm bölgəsində məşhur olmuş 1186-cı ildə vəfat etmişdir.

əyyən mənada "təsəvvüf elmi" deməkdir. Ümumiyyətlə, şərq ədəbiyyatında "Hikmət" yalnız Əhməd Yəsəvinin əsərinə verilən addır. "Divani-Hikmət" adlanan bu əsər bir mürid və İslam mücahidi olan Əhməd Yəsəvinin İslamiyyətin əsaslarını, şəriətin əhklamları, təsəvvüf haqqındakı inanc və fikirlərini, əməli əlaq və mühitin ictimai çatışmazlıqları, ilahi eşqi, Tanrınnın mütləq iradə və qüdrətini, Peyğəmbər sevgisini, ibadətini, axirət heyatını, qiyamət əhvalını, Cənnət və

Əhməd Yəsəvi köçəri Türklər arasında onların arıqlıqları ana Türkcədə onlara kitab edərək İslam dini qaydalarını onların arasında yayın yuzlarla dərviş yetişdirmişdir ki, bunun da sayəsində İslam dini Türkcədə geniş yayılmış və mənimşənmişdir. İnsanlara səadət yolunu göstərən bu dərvişlərə Türklər böyük sevgiylə yanaşmış, onları keçmiş şaman və ozanlara bənzətmiş, onları "Ata, Baba" adları ilə anmışlar. Türk-İslam dünyasında yayılmış dörd böyük təriqətdən

Türküstan Piri – Təsəvvüf fəlsəfəsinin ölümsüz şairi Əhməd Yəsəvi

kü" Əhməd Yəsəvinin əsərləri kimi təqdim olunmağa başlamışdır" (Seçmələr bizimidir-A.M. Bax: Nizami Cəfərov, Türk xalqları ədəbiyyatı, I cild, Bakı 2006, səh.).

Əhməd Yəsəvi XI əsrin ikinci yarısında Türküstanın Yəsə şəhərində Şeyx İbrahim adlı müqəddəs bir şəxsin ailəsində dünyaya gəlmiş, yeddi yaşında ikən ata-anasını itirmişdir. Əhməd Yəsəvi dövrün məşhur sufi alimi Şeyx Yusif Həmədanidən (1048-1140) dərslər almış, 30 il ona müridlik etmiş, nəhayət 1160-cı ildə onun üçüncü xəlifəsi olsa da, o, öz yerini Əbdülxəlq Quccduvaniyə verərək Yəsəyə dönmüşdür. Türk, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, İslam əsaslarını dərindən öyrənən Əhməd Yəsəvi xalqın anlayacağı bir dildə söylədiyi hikmətləri ilə tezliklə bütün Türkcədə böyük şöhrət qazanaraq "Türküstan müdrikü" titulu qazanmışdır. Rəvayətə görə Əhməd Yəsəvinin doxsan doqquz min müridi olmuşdur ki, bunlardan ən məşhuru Mansur Ata, Seid Ata və Süleyman Hakim Ata olmuşlar.

Xalqın içində yetişən Əhməd Yəsəvi ruh oxşayan çəkici hikmətləri sayəsində qısa bir zamanda çadırlarda köçəri heyət keçirən Türklər arasında tanınmış, əfsanəvi bir şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlmişdir. Hikmətləri kimi kəramətləri də geniş Türk xalqını sarmış, ağızdan-ağıza doluşaraq onu əfsanələşdirmişdir. Bir əfsanədə hətta göstərilir ki: "Yəsəvi və şagirdləri quş şəklinə girərək uça bilərlər" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 33).

Böyük təriqət sahibi və filosof olan Əhməd Yəsəvinin orta əsr tarixi və xüsusi təsəvvüf şairi "Şəriətin nizamı, Təriqətin imamı və Haqiqətin tamamı" kimi vəsfləndirmiş, onu ədəbiyyat tarixinə bu cür tanıtmışlar. Mənəvi qüdrəti, yüksək şəhriyyəti və ünü ilə coğrafi hüdudları aşan Əhməd Yəsəvi şeyirlərində Qul Xacə Əhməd, Sultan Xacə Əhməd, Əhməd Miskin, Əhməd Şikəstə, Qul Əhməd, Xacə Əhməd, Xacə Əhməd Yəsəvi, Yəsəvi, Sultan Əhməd, Miskin Xacə Əhməd Yəsəvi və s. kimi ləqəbləri işlətməmişdir. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirlər ki: "Yəsəvi kimi ün salmış, şöhrət qazanmış bir müfəkkirin durub-durubdan bu qədər çox ləqəb işlətməsinə ehtiyac olmadığı nəzərə alınacaq olarsa, bir qism şeyirlərin sonradan Yəsəviyə yamandıqlarına şübhə yoxdur. Fəqət nə yazıq ki, bu böyük şöhrət şairin lehinə çox əleyhinə olmuşdur. Bu xalq filosofunun qələmindən çıxan şeyirləri və hikmətləri sayğı üzündən geniş dəyişikliklərə yol açmış və illər keçdikcə bizə tanınmayacaq dərəcədə, qəribə bir şəkildə gəlib çatmışdır. Bu gün əlimizdə Yəsəviyə aid edilən şeyir mirasının gerçəyini təqdimləndən ayırd etməmiş imkən qalmamışdır. Ona görə də Əhməd Yəsəvinin ədəbi şəxsiyyəti və dili haqqında kəsin bir fikri yürütmək imkansızdır. Hələ kitab xatələrinin bolluğu və diqqətsizliyi məsələni bir qat daha zorlaşdırmaqdadır. Çap nüsxələrindəki şeyirlərin də düzensizliyi və mənsələrinin şübhə yaratması bütövlüklə işi çətinləşdirir" (Ahmet Cəfəroğlu, Karahanlı devri Türk ədəbiyyatı, Bax: Türk dünyası el kitabı, III cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, səh. 63, 64).

Əhməd Yəsəvi Qaraxanlı dövlət dili olan Xaqaniyə Türkcəsini inkişaf etdirmək

Əhməd Yəsəvinin yaratdığı əsər "Hikmətə Divanı" adı ilə məşhurdur. Xalq ruhunu oxşayan bu hikmətlər yalnız şeyir olaraq qalmamış, digər sənət əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Müəllifin şeyirlərindəki ayın-ayın hikmətli beytlər müxtəlif əşyalara həkk edilərək həm cəmiyyət zövqünü oxşamış, həm də Türk təsəvvüf ədəbiyyatının yayılmasına xidmət etmişdir. Müfəkkirin "Hikmətə Divanı"nın ən mükəmməl nəşrini professor Kamal Ərasan hazırlamışdır.

İslam dininin təsəvvüf yolu ilə Türklər arasında yayılmasında müstəsna rol oynayan Əhməd Yəsəvi Türk yazılı ədəbi dilinə yeni-yeni məthumlar gətirmiş, Türk dili İslami deyimlərlə zənginləşmişdir. Əhməd Yəsəvi yabançı kəlimə və sözlərin mənaca Türkcə qarışdıqlarını pa-

Cəhennəmi, dünyadan sufiyanə şikayəti, dərvişliyin fezlətlərini, İslam mütəsəvviflərinə aid qissələri, Yəsəvi təriqətinin ədəb və ərkanını bütün tərəffüatları ilə İslamiyyətə yenidən girmiş və ya hələ İslamiyyəti qəbul etməmiş Türklərə anlatmaq baxımından dövrü üçün əvəzsiz sənət nümunəsidir. Çeşidli bölgələrdə başqa-başqa Yəsəvi dərvişləri tərəfindən toplanıb "Divani-Hikmət" adı altında bir araya gətirilən Əhməd Yəsəvinin "Hikmətləri" Türklər arasında kutsallıq qazanmış, beləliklə "Hikmətlər" bir şəxsin əsəri olmaqdan çıxaraq orta q inanc və düşüncənin məhsulları halına gəlmişdir.

İslam dininə ürkədən bağlı olan Əhməd Yəsəvi təriqət başçısı və mütəsəvvif olmasına baxmayaraq "Hikmətlər"-in də şəriətə zidd heç bir ifadə işlətməmiş-

(Qədrilik, Kubrəvilik, Əkbərilik, Yəsəvilik) biri də Əhməd Yəsəvi tərəfindən Türkcədə qurulan "Yəsəvilik" təriqəti idi. Bu təriqət üzvləri Türkcədən, Azərbaycan, Anadolu və Volqaboyu Türkləri arasında İslamiyyəti yaymaqla yanaşı Əhməd Yəsəvinin də abədləşdirmişlər. "Yəsəvilik" Türkcə ilə yanaşı Qızıl Orda, Əfqanıstan, Xorasan, Anadolu və digər bölgələrdə yayılmış, özündən sonra Məvərinərdə yaranan "Nəqsibəndilik", Anadoluda yaranan "Bektəşilik" təriqətlərinin ideya qaynağı olmuşdur. Əhməd Yəsəvi elə bir başlanğıc qoymuşdu ki, ondan sonra yaranan əksər Türk təriqətləri ərəb və fars təriqətlərinin təbliği etdiyi zahidlikdən fərqli olaraq Türk sufiliyində insanı doğru əlaq və ruh təmizliyi ilə yanaşı vətən və ölkə fikirlərini də Türk dü-

ralel işlətməklə yanaşı, həm də yabançı kəlimə və sözləri milli Türk dili qəlibinə salaraq xalq dilinə uyğun şəkildə işlətmiş, bununla da xalq zövqünü oxşamışdır. Əhməd Yəsəvi Türk milli məfkurəsinə və İslam dininin mahiyyətini ana Türkcə ilə söylədiyindən onun söyləyişləri xalq tərəfindən göyden enmiş kimi mənimşənmişdir. Əhməd Yəsəvinin duyğu və düşüncə aləmini hazırlayan mənəvi mədəniyyətin qaynağını Türk mənəviyyəti və İslam imanı təşkil edir. İslam imanını Türk fəlsəfi düşüncəsi ilə birləşdirən Əhməd Yəsəvi Türk təsəvvüf ədəbiyyatının yaradıcısı olmuşdur. Əhməd Yəsəvi həm də təsəvvüf yolu ilə qədim Türk dini dünyagörüşünün bir çox ünsürünü yaşatmağa nail olmuş, bununla da Türkcədə təsəvvüf fəlsəfəsini sistemləşdirərək bir məslək halına gətirmiş, bu fəlsəfenin köçəri Türk çadırlarından Xaqan saraylarına qədər yayılmasına nail olmuşdur.

Qeyd edildiyi kimi, Əhməd Yəsəvinin müridi Şeyx Yusif Həmədanı olmuşdur. Öz müridi kimi Hənəfi məzhəbində olan Əhməd Yəsəvi öz "Hikmətlər"-ində lirişmədən daha çox təbliğata ağırlıq vermiş, öz təsəvvüf dünyagörüşünü xalqın zövqünə uyğun bir şəkildə yorumlamağa çalışmış, bunun üçün milli dil, milli eda, milli şəkil və milli vəznəndən istifadə edərək İslam dinini Türk zövqü ilə birləşdirərək ərəb və fars təsəvvüfündən tamamilə ayrı bir mahiyyətli, xalqın zövqünə uyğun bir Türk təsəvvüf ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. "Hikmət bilgisi" mü-

O, "Hikmətlər"-ində Qurani-Kərimin əhkam və əmrələrini, Həzrəti Peyğəmbərin (s) hədislərində ifadə edilən heqiqətləri dilə gətirdiyini açıqca bildirmişdir. Bir mütəsəvvif olan Əhməd Yəsəviyə görə: "Eşqsiz insan insan deyil, Şeytan qöv-mündəndir. İlahi eşq də iman kimi Allahın insanlara bir lütfüdür. Bu lütfə nail olan insan, hər cür pisləkdən arınır, içi aydınlanır. İnsan ancaq İlahi eşq ilə öz "Mən"-indən sıyrılıb Haqqa qovuşa bilər. Bu eşq maddi insanı yox edib ilkiyi ortadan qaldırır". Təsəvvüfün ölümsüz şairi Əhməd Yəsəviyə görə: "İnsanı Allah yolundan sapandıran nəfəsdür. Ona görə də nəfs dağından aşmaq, yeni nəfs bağlarından qurtulmaq gərəkdir. Əks təqdirdə "Fəna fillah" meqamına ulaşmaq mümkün olmaz. İnsan qəffətə düşməməli, ölmədən öncə nəfsini öldürməlidir ki, "Fəna-Allah" meqamına erişə bilsin".

Əhməd Yəsəviyə görə: "İnsanın özünü tanıması Haqqı tanıması deməkdir. Qəffətdən oyanmaq, könül gözünü parlatmaq lazımdır, ancaq o zaman Allah qatında bir insan Həzrəti Məhəmmədə (s) layiq bir ümmət ola bilər. İnsanın qurulanması, özünü böyük göstərməsi caiz deyil. Ululuq yalnız Allaha məxsusdur. Əslə torpaq olan cismimizin heç bir dəyəri yoxdur. İnsanoğlu bir pərə bağlanmalı, təriqətə girməlidir. Əsil piri Həzrəti Məhəmməddir (s)". Əhməd Yəsəvi göstərir ki: "Şəriət ilə təriqət bir-birindən ayrı şeylərdir. Şəriətə dayanmayan təriqət batildir. İnsanın vəzifəsi şəriət, qəlibi və özü isə təriqətdir".

şüncəsinə uyğun olaraq bir-biri ilə qaynaşdırmışlar. "Baba", "Abdal" kimi təbirlərlə anılan Türk şeyxlərinin rəhbərliyi ilə "Alpəronlər" "Qazi" olaraq vətəni vəzifələrini də yerinə yetirərək Türklər arasında sevilib sayılmışdır. Ümumiyyətlə, Əhməd Yəsəvi bütün Türk sufilərinin "Babası" sayılır. Onun bütün müridləri Türk olmuşdur.

İslam dini mövzularını arıqlıq bir şəkildə xalqa çatdıran Əhməd Yəsəvi müsəlman ərəb və hətta müsəlmanlığı qəbul edən ilk Türk ordularının savaş yolu ilə yapmağa çalışdığı işi təsəvvüf yolu ilə daha asanlıqla yapmış, İslam dinini qitə gücü ilə deyil, sözün səhri ilə mənimşətməyə müvəffəq olmuşdu. Bütün Türklərin "Vəlisi" kimi tanınan, Türkcə yazan ilk Türk sultani və Türk təsəvvüf ədəbiyyatının banisi olan Əhməd Yəsəvi Ulu Oğuz Xaqanın İmpəriya mərkəzi olan Sirdənya vadisində yerləşən Yəsə şəhərində 1166-cı ildə vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur. Məzar Əmir Teymur tərəfindən müzəmm bir türbəyə və böyük bir ziyarətəhə çevrilmişdir. Böyük Əmir Teymurun tikdirdiyi məmərlik abidələri içərisində Xacə Əhməd Yəsəvinin türbəsi tam bir milli məna qazanmışdır. Əmir Teymur bu müqəddəs işi ilə iki böyük və nüfuzu Türk dünyasında özünü böyük bir pərə bağlanmışdır. Özbəklər dövründə Yəsə şəhərinin "Türkcəstan" adlanması da Əhməd Yəsəvinin Türklər arasında necə dini və milli bir müqəddəs şəxs kimi əsrlərə yaşadığını göstərir.

Ruhu şad olsun! Amin.